

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ЖАНА ЭРКИН СӨЗ АЙКАШЫ

Кыргыз тил илиминин фактыларынын негизинде эркин сөз айкашы менен фразеологизмдердин жалпылыгы жана өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү маселелер каралды. Жыйынтыгында фактылардын негизинде эркин сөз айкашы менен фразеологизмдердин лингвистикада экөө эки башка кериниш экендиги көрсөтүлдү.

Кыргыз тил илиминде эркин сөз айкашы менен туруктуу сөз тизмектеринин, анын ичинде фразеологизмдердин окшоштуктары жана айырмачылыктары атайын изилдөөгө алынбаса да, жогорку окуу жайларына арналган окуу куралдарында жана окуу китептеринде синтаксистик категорияларга байланыштуу эске алынып келген¹.

Бул макалада кыргыз тилинин фактыларына ылайык аталган категориялардын өзгөчөлүктөрүнө жана окшоштуктарына токтолмокчубуз.

Фразеологизмдер менен эркин сөз айкашы экөө эки башка категория. Булар этимологиялык жактан гана бири-бирине дал келет.

Фразеологизмдер эркин сөз айкашынын базасында жауы лексикалык мааниге ээ болуу аркылуу речте, сөз жүйөсү жаткан учурда, даяр бир битин бирдик катары колдонулат.

Эркин сөз айкашынын компоненттери речте даяр, бир битин бирдик катары колдонулбайт. Алар айтылуучу пикирге ылайык тандалып алынат да, грамматикалык жактан өз ара байланыштырылат. Маселен: «атчан киши», «чоу айыл», «жоолукчан келин» деген эркин сөз айкаштарын карагер атчан киши, боз атчан сакалдуу киши, бак-дарактуу чоу айыл, жолдун жээгиндеги чоу айыл, ак жоолукчан келин, кызыл жоолукчан кара тору келин ж.б. деп, айтылуучу пикирге, пикир алышуунун шартына ылайык тандап, грамматикалык жактан уюмдаштырып алууга болот. Ошондуктан эркин сөз тизмегинин компоненттеринин өз ара байланышы ошол учурга ылайык пайда болгон убактылуу байланыш болуп эсептелет. Мына ушул шарт эркин сөз тизмектеринин компоненттеринин айтылуучу пикирге ылайык өзгөрүлүп, башка сөздөр менен эркин айкалышына мүмкүнчүлүк берет. Демек, эркин сөз тизмегиндеги компоненттердин байланышы өзгөрүлмөлүү байланыш болуп саналат.

Фразеологизмдердин бир кыйласы өстүртүдөн караганда эркин сөз тизмегине окшошот, себеби алардын экөө теү тизилеши жактан экиден кем эмес маанилүү (негизги) сөздөрдүн айкалышынан турат, ээ менен баяндооч сыяктуу (предикативдик) катышта болбойт².

фразеологизмдер

Сары майдай сактоо, кыпча бел, суу болуу (убаралануу), аягын асманга чыгаруу, жеу ичинен (астыртан), эне ситин оозуна татытуу.

эркин сөз тизмектери

Узун чач, алдыкы адам, китеп окуу, шаарды карай женеэ, милдеттенмени ашыра орундатуу

¹ Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. -Бишкек, 1995, 11-16-б.б.

² Орус тилинин академиялык грамматикасында сөз айкашына төмөнкүдөй аныктама берилген: «Грамматические единства внутри предложения, состоящие не менее чем из двух полнозначных (не служебных) слов, называются словосочетаниями» («Грамматика русского языка», т. I. -М.: изд-во АН СССР, 1952, 10-б.).

Бирок жогоркудай окшоштукка карап фразеологизмдер менен эркин сөз айкашын лингвистикалык жактан бирдей касиеттеги кериништер деп эсептееге болбойт. Алардын айырмасы теменкилерден даана байкалат.

Эркин сөз тизмегиндеги ар бир сөз өзүнүн жеке тургандагы фонетикалык, семантикалык жана грамматикалык касиеттерин сактайт, б.а. алар жеке, өз алдынча турганда фонетикалык кандай тизилиште, кандай мааниде (маанилерде), кайсы сөз тиркиминде турса, эркин сөз тизмегинин составында да фонетикалык ошондой тизилиште, ошондой мааниде (же ошол маанилердин биринде), ошол сөз тиркиминде тура алат. Мисалы: алтын саат, жибек кийнек деген эркин сөз тизмектериндеги ар бир сөз жеке тургандагы фонетикалык, лексикалык, грамматикалык касиеттеринин чегинен сыртка чыгып кетпейт. (Ырас, сөз тизмегинин курамында алардын мааниси бир кыйла конкреттешет).

Туруктуу сөз айкаштарынын фразеологизмдердин составындагы ар бир сөз баштапкы касиетин толугу менен сактай бербейт. Ошол себептен жеке, өз алдынча тургандагы фонетикалык тизилишин сактаса да, лексикалык мааниси, грамматикалык касиети боюнча олуттуу өзгөрүүгө учурайт. Мисалы: ичкен ашын жерге коюу, эки кези тарт болуу сыяктуу фразеологизмдердин бардык компонентин сөзмө-сөз эле тизилишине болбойт. «Жел таман» деген фразеологизмдин ар бир компоненти зат атоочко тиешелүү болсо да, ширелиши аркылуу «жеуил мүнөз, тынчы жок, туругу жок, бузулган» деген маанилерди берип, зат атоочтук мааниден алда канча алыстап кеткен. Эркин сөз тизмегиндеги ар бир сөз жеке, өз алдынча касиетин сактагандыктан, алар башка сөздөр менен синтаксистик ар тиркүү байланыштын биринде тутумдаша берет.

Жогорудагы пикирге карап, фразеологизмдердин бардык тиркүүлөрүндөгү ар бир компонент жеке өз алдынча тургандыгы лексикалык жана грамматикалык касиеттерин бийиктон жоюп жиберет деп эсептее миккин эмес. Фразеологизмдин составындагы ар бир компонент синтаксистик жактан өз алдынча милдет аткаруу касиетинен ажыраса да, морфологиялык жактан анча-мынча өзгөрүлүү миккинчилигин сактап калышы ыктымал: мурдунун (III жакка таандык) суусу жетилди, мурдуунун (II жакка таандык) суусу жетилди; сары изине чеп салды, сары изине чеп салат, сары изине чеп салмак ж.б.

Фразеологизмдердин составында тике маанисин сактаган компонент да болот. Мындай өзгөчөлүк айрыкча фразеологиялык тизмектен байкалат. Мисалы: Сары майдай сактоо, ийиктей имерилүү деген - фразеологизмдердин составындагы сактоо, имерилүү деген компоненттер өзүнүн тике маанисин сактаган. Ал эми : сары майдай, ийиктей деген компоненттер «абдан, аябай» деген кичетүү маанисин билгизип, тике маанисинен белгилүү даражада алыстаган. Демек, фразеологизмдин составындагы бардык компонент жеке, өз алдынча тургандагы касиетинен дайыма эле толук, бийиктон ажырабастан, айрымдары баштапкы (жеке, өз алдынча тургандагы) касиетин сактайт.

Фразеологизмдер эркин сөз тизмегинин илгисинде да болот: колу ачык, кежигеси жок, жаасы катуу, каны суюк, жону жука, маудайы жарык ж.б. Истиртен караганда, булардын тизилиш илгисин теменкидей сийлемдердин тизилиш илгисине дал келет: Кеуил ачык. Кийими жука. Колу жок. Ийи жарык ж. б. Кээ бир илимпоздор фразеологизмдердин мындай өзгөчөлүктөрүн эске алып, сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдердин «фразема», сийлем формасындагы фразеологизмдерди «туруктуу фраза» дешет ³. Мына

³ Архангельский В.А. Устойчивые фразы современном русском языке. Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. Изд-во Ростовского университета,

ушунун эзі эркин сөз тизмегине караганда фразеологизмдердин ар тирдii тизилiште болорун керсетет.

Сйлем менен сйлем тибиндеги фразеологизмдердин окшоштугу – чыныгы окшоштук эмес, формалдуу окшоштук, анткени бул типтеги айкаштардын (мейли чыныгы сйлембi же фразеологизмби - баары бир) алгачкы компоненти сйлемдiн ээси кийинки компоненттери сйлемдiн баяндоочу сыяктанат. Окшошуу ушуну менен гана бiтет. Андан ары олуттуу айырмалар аныкталат: Сйлемдердiн биринчи компоненти чыныгы ээ, экинчи компоненти чыныгы баяндооч болсо фразеологизмдин ар бир компоненти синтаксистик жактан жекече милдет аткара албайт. Алар (фразеологизмдин составындагы сөздөр) ширелишкен бир бiтiн маанини берii аркылуу бир гана милдетти аткарат. Ошентип сйлемдегi сөздөрдiн өз ара байланышы туруктуу, аткарган милдети бир болуп эсептелет.

Сйлем менен сйлем тибиндеги фразеологизмдердин окшоштугу, чыныгы окшоштук эмес, формалдуу окшоштук, анткени бул типтеги айкаштардын (мейли чыныгы сйлембi же фразеологизмби – баары бир) алгачкы компоненти сйлемдiн ээси, кийинки компоненттери сйлемдiн баяндоочу сыяктанат. Окшошуу ушуну менен гана бiтет. Андан ары олуттуу айырмалар аныкталат: Сйлемдердiн биринчи компоненти чыныгы ээ, экинчи компоненти чыныгы баяндооч болсо, фразеологизмдин ар бир компоненти синтаксистик жактан жекече милдет аткара албайт. Алар (фразеологизмдин составындагы сөздөр) ширелишкен бир бiтiн маанини берii аркылуу бир гана милдетти аткарат. Ошентип, сйлемдегi сөздөрдiн өз ара байланышы туруктуу, аткарган милдети бир болуп эсептелет.

Фразеологизмдер эркин сөз тизмеги менен омонимдик катышта тура алат. Бирок кыргыз тилиндеги бир катар фразеологизмдер мындай касиетке ээ болсо, кээси ээ эмес. Мисалы: бел байлоо, көзi өтii, көз жазгыруу сыяктуу тизмектер фразеологизм катары гана колдонулат: орой көз чарай, эки көзi төрт. Ошондуктан булардын эркин сөз тизмеги менен омонимдик катышты тизii мiмкiнчiлiгi жок.

Фразеологизмдердин эркин сөз тизмеги менен омонимдик катышты тизiiн же тизе албасын изилдегенде, биздин оюбузча, эу кеминде эки нерсени эске алуу керек: биринчиден, ар бир компоненттин жеке, өз алдынча маанисин, өз алдынча колдонулушун, экинчиден, сөздөрдiн өз ара айкалышындагы маанисин. Эгерде фразеологизмдин составындагы компоненттер жеке, өз алдынча маани бере алса, анда алар эркин сөз тизмеги катары келиши мiмкiн. Мисалы, оу көзi деген фразеологизмдин ар бир компоненти жеке, өз алдынча колдонулууга толук жарамдуу, анткени оу жана көз деген сөздөр тилде өз алдынча бирдик катары жашайт. Ошондуктан алар эркин сөз тизмеги да боло алат. Төмөнкi мисалдарды салыштырыуыз: Аселдин оу көзi ооруп калыптыр (оу көзi – эркин сөз тизмеги). Дйшө-Акматтын оу көзi (оу көзi-фразеологизм «ишенимдii кишиси» деген маанини берет). Фразеологизмдердин ар бир компоненти

1964, 3-бет. Биздин пикирибизче да «фразема» деген термин жогорку өзгөчөлүктөрдi чагылдыруу iчiн жана «лексема», «морфема», «фонема» «семема» терминдериндей эле өзiнчө өзгөчөлiгi бар тил каражаттарын атоо iчiн орундуу колдонулган.

тилде өз алдынча лексикалык бирдик катары жашаган элементтерден курулса да, эркин сөз тизмегин тизе албай калышы мөмкүн. Мисалы: жону жука, колу тар - деген фразеологизмдердин компоненттери жеке, өз алдынча колдонулууга жарамдуу болсо да, дал ушул калыбында туруп, эркин сөз тизмеги боло албайт, анткени мындай айкалыштын мааниси логикалык жактан алгылыктуу эмес. Экинчи компоненттер (жука, тар) жон, кол деген тийиштердин келемдик белгисин керсетпегендиги да алардын эркин сөз тизмеги катары айкалыша албастыгын далилдейт.

Жыйынтыктай келгенде эркин сөз айкашы менен фразеологизмдер белгилүү даражада жалпылыктары болгон менен мүнөздүү тирде спецификалык өзгөчөлүктөрү бар экөө эки башка категория.

АДАБИЯТТАР

1. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Бишкек, 1995, 11-16 б.б.
2. Грамматика русского языка. т. I. -М.: Изд.АН СССР, 1952, 10 -б.
3. Архангельский В.А. Устойчивые фразы современном русском языке. Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. Изд-во Ростовского университета, 1964, 3-б.
4. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика. Лексикология. -Бишкек, 1999.